Vol 1 Issue 11 Aug 2012

ISSN No : 2249-894X

Monthly Multidisciplinary Research Journal

Review Of Research Journal

Chief Editors

Ashok Yakkaldevi
A R Burla College, India

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Welcome to Review Of Research

RNI MAHMUL/2011/38595 **ISSN No.2249-894X**

Review Of Research Journal is a multidisciplinary research journal, published monthly in English, Hindi & Marathi Language. All research papers submitted to the journal will be double - blind peer reviewed referred by members of the editorial Board readers will include investigator in universities, research institutes government and industry with research interest in the general subjects.

Regional Editor

Dr. T. Manichander

Advisory Board

Kamani Perera
Regional Centre For Strategic Studies, Sri Lanka

Ecaterina Patrascu
Spiru Haret University, Bucharest

Fabricio Moraes de AlmeidaFederal University of Rondonia, Brazil

Anna Maria Constantinovici
AL. I. Cuza University, Romania

Romona Mihaila
Spiru Haret University, Romania

Delia Serbescu
Spiru Haret University, Bucharest, Romania

Xiaohua Yang
University of San Francisco, San Francisco

Karina Xavier
Massachusetts Institute of Technology (MIT), USA

May Hongmei Gao
Kennesaw State University, USA

Marc Fetscherin
Rollins College, USA

Liu Chen
Beijing Foreign Studies University, China

Mabel Miao
Center for China and Globalization, China

Ruth Wolf
University Walla, Israel

Jie Hao
University of Sydney, Australia

Pei-Shan Kao Andrea
University of Essex, United Kingdom

Loredana Bosca
Spiru Haret University, Romania

Ilie Pintea
Spiru Haret University, Romania

Mahdi Moharrampour
Islamic Azad University buinzahra Branch, Qazvin, Iran

Titus Pop
PhD, Partium Christian University, Oradea,
Romania

J. K. VIJAYAKUMAR
King Abdullah University of Science & Technology,Saudi Arabia.

George - Calin SERITAN
Postdoctoral Researcher
Faculty of Philosophy and Socio-Political Sciences
Al. I. Cuza University, Iasi

REZA KAFIPOUR
Shiraz University of Medical Sciences
Shiraz, Iran

Rajendra Shendge
Director, B.C.U.D. Solapur University, Solapur

Awadhesh Kumar Shirotriya

Nimita Khanna
Director, Isara Institute of Management, New Delhi

Salve R. N.
Department of Sociology, Shivaji University, Kolhapur

P. Malyadri
Government Degree College, Tandur, A.P.

S. D. Sindkhedkar
PSGVP Mandal's Arts, Science and Commerce College, Shahada [M.S.]

Anurag Misra
DBS College, Kanpur

C. D. Balaji
Panimalar Engineering College, Chennai

Bhavana vivek patole
PhD, Elphinstone college mumbai-32

Awadhesh Kumar Shirotriya
Secretary, Play India Play (Trust),Meerut (U.P.)

Govind P. Shinde
Bharati Vidyapeeth School of Distance Education Center, Navi Mumbai

Sonal Singh
Vikram University, Ujjain

Jayashree Patil-Dake
MBA Department of Badruka College Commerce and Arts Post Graduate Centre (BCCAPGC),Kachiguda, Hyderabad

Maj. Dr. S. Bakhtiar Choudhary
Director,Hyderabad AP India.

AR. SARAVANAKUMARALAGAPPA UNIVERSITY, KARAIKUDI,TN

V.MAHALAKSHMI
Dean, Panimalar Engineering College

S.KANNAN
Ph.D , Annamalai University

Kanwar Dinesh Singh
Dept.English, Government Postgraduate College , solan

More.........

Address:-Ashok Yakkaldevi 258/34, Raviwar Peth, Solapur - 413 005 Maharashtra, India
Cell : 9595 359 435, Ph No: 02172372010 Email: ayisrj@yahoo.in Website: www.oldror.lbp.world

Review Of Research
Vol.1, Issue. 11, Aug . 2012
ISSN:-2249-894X

Available online at www.lbp.world

ORIGINAL ARTICLE

यशवंत होळकरांचा दौलतराव शिंदे विरूद्धचा संघर्ष – शोध व बोध.

डॉ. डी.एस. कडव

सारांश :–

प्रथम बाजीराव पेशव्याचे काळात शिंदे व होळकर घराण्याच्या सत्तेचा उदय घडून आला. राणोजी हे शिंदे तर मल्हारराव हे होळकर घराण्याच्या सत्तेचे संस्थापक होते. पहिल्या बाजीराव पेशव्याच्या काळात त्यांनी परस्पर सहकार्य व एकोप्याने कार्य केले. मात्र राणोजी शिंदेच्या मृत्यूनंतर शिंदे–होळकर घराण्यातील हे सहकार्य व एकोपा टिकला नाही. दोन्ही घराण्यातील व्यक्तींनी परस्पर विरोधी भूमीका घेऊन शह–प्रतिशहाचे राजकारण केले. नानासाहेब पेशव्याच्या काळात या घराण्यातील बेबनाव उघड होऊ लागला. यातूनच मराठयांचे राजपूतांशी वैरत्व निर्माण झाले. पानिपताच्या युद्धाकरिता व त्या युद्धातील पराभवाकरिता हे वैरत्व बऱ्याच प्रमाणात कारणीभूत ठरले.

पण यापासून कोणताही बोध दोन्ही घराण्यांनी घेतला नाही. पानिपतानंतर शिंदे व होळकर घराण्यातील बेबनाव सुरूच राहिला. ज्याचा परिणाम दोन्ही घराण्यात लखेरीच्या मैदानावर युद्ध होण्यात झाला. या युद्धात होळकरांचा पराभव झाला होता. पण या युद्धापासून ना शिंद्यांनी वा होळकरांनी किंवा पेशव्याने कोणताही बोध न घेता पूर्वीचेच धोरण पूढे चालविले. उलट परस्परविरूद्ध उघड संघर्ष करण्याची भूमीका घेतली. यामूळे सर्वानाच राज्यहिताचा विसर पडला होता. परस्परांवर कुरघोडी करण्याचे राजकारण सुरू झाले. यातूनच यशवंतराव होळकर व दौलतराव शिंदे यांतील दिर्घकालीन युद्धाला प्रारंभ झाला. पेशवा बाजीराव दुसरा याने दौलतरावाची बाजू घेतल्यामूळे यशवंतरावाने पेशव्याच्या विरोधातही संघर्ष सुरू केला. हडपसरच्या युद्धात यशवंतरावाकडून दौलतराव व पेशवा बाजीराव दुसरा यांच्या संयुक्त सैन्याचा पराभव केल्या गेला. या पराभवामुळे भयभित होऊन बाजीराव दुसरा इंग्रजांच्या आश्रयाला गेला. मराठा राज्यावर प्रभूत्व निर्माण करण्याची आयती संधी इंग्रजांना प्राप्त झाली. पेशव्याशी इंग्रजांनी वसईचा तह केला. तैनाती फौजेचा स्विकार या तहानुसार पेशव्याने केला. त्यामुळे अनौपचारीक दृष्टया मराठा स्वातंत्र्य व सार्वभौमत्वाचा अंत घडून आला. त्यातूनच दुसरे इंग्रज–मराठा युद्ध उद्भवले. ज्यात शिंदे–होळकर, नागपूरकर भोसले या मराठा सत्तेच्या आधारस्तंभांचा पराभव होऊन त्यांच्या सत्ता व प्रभाव नाममात्र बनल्या. एकंदरीत यशवंतराव होळकर व दौलतराव शिंदे यांच्यातील संघर्षामुळे मराठा राज्यात गृह युद्ध सुरू झाले. मराठयांमधील ऐक्य व सहकार्य नष्ट झाले. ज्याचा परिणाम मराठा राज्यावरच नाही तर संपूर्ण भारतावर इंग्रजांची गुलामगिरी निर्माण होण्यातझाला. हे प्रतिबिंबीत करण्यासाठी सदर शोधनिबंध सादर करीत आहे.

वृत्तांत :–

1757 च्या प्लासीच्या लढाईत विजय प्राप्त करून इंग्रजांनी बंगाल प्रांतावर आपले प्रभूत्व निर्माण केले. त्यानंतर दिल्लीचा मोगल सम्राट, नवाब व नंतर टिपू सूलतानाचा पराभव करून भारतात सत्ता प्रस्थापीत केली. पण इंग्रजांच्या अखिल भारतीय सत्ता बनण्याच्या मार्गात मराठा सत्तेचा अडसर होता. तो दुर करून मराठा राज्य आपल्या नियंत्रणाखाली आणण्याचा प्रयत्न रघुनाथरावाच्या माध्यमातून इंग्रजांनी केला. यातून पहिले इंग्रज–मराठा युद्ध उद्भवले. या युद्धात इंग्रजांना पराभव पत्करून 1782 मध्ये मराठयांशी सालबाईचा तह करावा लागला.[1]

मराठयांना इंग्रजांविरूद्ध जे यश प्राप्त झाले त्या यशात महादजी शिंदेचा महत्वाचा वाटा असला तरी तुकोजी होळकरानेही या युद्धात भाग घेतला होता व महत्वाची जबाबदारी पार पाडली होती.[2] या तहानंतर इंग्रजांनी मराठा राज्यात हस्तक्षेप न करण्याची व मराठयांच्या विरोधकांना मदत न करण्याचे धोरण अंगीकारले होते.

मात्र 1795 मध्ये पेशवा सवाई माधवराव, तत्पूर्वी 1794 मध्ये महादजी शिंदे यांचा तर 1797 मध्ये तुकोजी होळकराचा मृत्यू झाला. या तिन्ही व्यक्तींच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या उत्तराधिकाऱ्याच्या प्रश्नावरून तिन्ही घराण्यात संघर्ष निर्माण झाले. सवाई माधवरावाचा उत्तराधिकारी म्हणून बाजीराव दुसरा हा पेशवेपदावर बसला तर महादजीचा उत्तराधिकारी म्हणून दौलतराव शिंदे याला मान्यता दिल्या गेली. बाजीराव दुसरा हा पेशवे पदासाठी दौलतराव शिंदेवर पूर्णपणे विसंबून होता.[3] तुकोजी होळकरांच्या मृत्यूनंतर त्याच्या मुलांमध्ये संघर्ष निर्माण झाला. या संघर्षाचा नाना फडणवीस, दौलतराव शिंदे व पेशवा बाजीराव दुसरा याने फायदा करून घेण्याचे प्रयत्न चालविले. काशीराव होळकर हा सर्वात मोठा असला तरी तो वेडसर होता. तरीही दुसरा बाजीराव पेशवा याने दौलतराव शिंदे याच्या म्हणण्यावरून काशीरावाला होळकर घराण्याचा प्रमूख म्हणून नेमणुक दिली. या नेमणुकीला मल्हारराव, यशवंतराव आणि विठोजी या होळकर बंधूनी विरोध केला. काशीरावाचे माध्यमातून दौलतराव शिंदेला होळकर

Please cite this Article as : Mk- Mh-, l-dMo , ; 'ko|r gkGd jkpk nkSy r jko f'kn fo :) pk l?k"k & 'kks/k o ck/k- : **Review Of Research (Aug. ; 2012)**

घराण्यावर आपला प्रभाव निर्माण करावयाचा असल्याची धारणा या तिन्ही बंधूंची बनली होती.[4] त्यामूळे त्यांनी दौलतराव शिंदेचा उघड विरोध करण्यास प्रारंभ केला. 14 सप्टेंबर 1797 रोजी दौलतरावाने मल्हारराव होळकरावर अचानक आक्रमण करून त्याला ठार मारले.[5] तर दौलतराव शिंदेची मर्जी संपादन करण्यासाठी पंढरपूरची लूट केल्याबद्दल विठोजी होळकराला पेशवा बाजीराव दुसरा याने हत्तीच्या पायाखाली देवून ठार मारण्याची शिक्षा ठोठावली.[6] दोन्ही भावांच्या मृत्यूमुळे यशवंतराव होळकर एकाकी पडला, त्याने भावांच्या मृत्यूचा सूड उगविण्यासाठी दौलतरावाचे विरूद्ध उघड युद्ध सुरू केले. इंदोराच्या (14 ऑक्टोबर 1801) च्या युद्धात दौलतरावाने यशवंतरावाचा पराभव केला. तर यशवंतरावाने दौलतरावाच्या वतीने युद्ध करणाऱ्या सर्जेराव घाडगेचा 30 आक्टोंबर 1801 च्या युद्धात पराभव केला. त्यानंतर दौलतराव शिंदेचा प्रदेश लूटण्यास प्रारंभ केला. दौलतरावाने यशवंतरावाचा फारसा प्रतिकार केला नाही, उलट यशवंतरावशी समेटाचे बोलणे चालविले.[7] पण समेट झाला नाही. यशवंतरावाचा दौलतरावाविरूद्धचा संघर्ष सुरूच राहिला.

अशाप्रकारे दौलतराव शिंदे व यशवंतराव होळकर यांच्यात उघड युद्ध सुरू झाले. हा संघर्ष मराठा राज्याला घातक असल्याची जाणीव मराठा राज्यातील मुत्सद्यांना व हितचिंतकांना झाली होती. याचवेळी गव्हर्नर जनरल वेलस्ली याने तैनाती फौजेच्या माध्यमातून भारतीय राज्यांवर आपले वर्चस्व प्रस्थापीत केले होते. त्यानंतर त्याचे लक्ष मराठा राज्य ठरणार होते. म्हणून अनेक मराठा सरदारांनी व मुत्सद्यांनी शिंदे–होळकरांमधील संघर्ष थांबविण्यासाठी पाऊले उचलण्याची विनंती पेशवा बाजीराव दुसरा याचेकडे केली.8 पण बाजीराव दुसरा याने दुटप्पी धोरणाचा अंगीकार केला. पी.सी. गुप्ता तर लिहितात ''शिंदे–होळकर यांच्यातील संघर्षामूळे बाजीराव आनंदीत झाला होता.''[9]

पेशवा बाजीराव दुसरा याचेकडून शिंदे–होळकर संघर्ष समाप्त करण्यासाठी ठोस पाऊले उचलल्या गेली नव्हती. यशवंतरावाने दौलतराव शिंदेच्या प्रभावाखालून बाजीराव पेशव्याला बाहेर काढण्यासाठी व त्यांच्यावर झालेल्या अन्यायाची जाणीव करून देण्याबरोबरच न्याय प्राप्त करण्यासाठी पूणे मोहिम काढण्याचे घोषीत केले.[10] सरदेसाई म्हणतात त्याप्रमाणे ''बाजीरावाला पदावरून काढण्याचा किंवा त्याला नाहीसा करण्याचा यशवंतरावाचा उद्देश नव्हता.''[11] तर पी.सी. गुप्ता यांच्या मतानुसार ''पूण्याला जाण्यामागे यशवंतरावाचा उद्देश तेथे दौलतरावाने जे स्थान प्राप्त केले होते ते मिळविण्याचा होता.[12]

अशाप्रकारे यशवंतरावाने पूण्याला जाण्याचा निर्णय जाहीर केला. त्यामागे त्याचा उद्देश कितीही प्रामाणीक असला तरी पेशवा बाजीराव दुसरा हा भयभित झाला. त्याने यशवंतरावाचा प्रतिकार करण्यासाठी दौलतराव शिंदेकडे मदत मागीतली.[13] दौलतरावाने गोपाळराव भाऊ व सदाशिव बक्षी या दोन सरदारांना पेशव्याच्या मदतीसाठी पाठविले.[14]

पण पेशवा आपल्या मागण्या पूर्ण करण्याऐवजी शिंद्यांचे सैन्य मदतीकरीता बोलावतो असे दिसताच यशवंतराव पूण्याच्या दिशेने निघाला. याची वार्ता बाजीरावाला कळताच त्याने यशवंतरावाकडे निरोप पाठवून ''तुम्ही आहे तेथेच थांबावे, मी तुमचा व शिंद्यांचा समेट करून देतो असे कळविले.[15]पहिल्यांदाच पेशवा बाजीराव दुसरा याने यशवंतराव होळकराला प्रतिसाद दिला. तसेच शिंदे व होळकर यांच्यात समेट घडवून आणण्याची भाषा वापरली. मात्र बाजीरावाच्या निरोपामागे बाजीरावाचा उद्देश होळकराशी समेट करण्याचा नव्हता तर शिंद्यांची फौज दाखल होईपर्यंत होळकराला थोपवून धरण्याचा होता असा आरोप सरदेसाई यांनी केला आहे. पण डॉ. सूमन वैद्य म्हणतात, ''यावेळी पेशवा त्यांच्या दोन्ही सरदारांमध्ये समेट घडवून आणण्यास उत्सूक होता. मात्र दौलतरावाने बाजीरावाला तसे करू दिले नाही.''[16] वा.बा. ठाकूर यांनीही अशाच स्वरूपाचे मत व्यक्त केले आहे.[17]

पण बाजीराव पेशव्याच्या सूचनेकडे दुर्लक्ष करून यशवंतरावाने पूण्याकडील आपली आगेकूच सुरूच ठेवली. त्यामूळे घाबरून पेशव्याने यशवंतरावाकडे सरदारकीची वस्त्रे पाठविण्याचा निर्णय घेतला होता.[18] पण शिंद्यांच्या सरदारांनी बाजीरावाला यशवंतरावाशी समेट करण्यापासून रोखले. होळकराचा विध्वंस करण्याची हमी दिली.[19] त्यामूळे पेशव्याने आपला निर्णय बदलला. परिणामतः यशवंतरावाची आगेकूच व शिंद्याविरूद्धचा लढा सुरूच राहिला.

3 ऑक्टोबर 1802 पासूनच शिंदे–पेशवे विरूद्ध यशवंतराव यांच्यातील संघर्षाला लहान–सहान घटनांनी प्रारंभ झाला[20] 5 ऑक्टोंबर 1802 च्या नगरच्या चकमकीत यशवंतरावाच्या सैन्याला माघार घ्यावी लागली तर 8 आक्टोंबरच्या युद्धात पेशव्याच्या सैन्याचा पराभव झाला होता.[21]

असे असले तरी बाजीराव पेशव्याने यशवंतरावाशी समेटाचे बोलणे सुरूच ठेवले होते. पण शिंदे गटाने समेटाला विरोध केल्यामूळे समेट घडून येत नव्हता. यशवंतराव होळकराचा काटा काढण्याची ग्वाही हा गट पेशव्याला देत होता.[22]

बाजीराव कोणताही निर्णय घेण्यास असमर्थ असल्याचे दिसून येताच यशवंतरावाने 23 आक्टोंबर 1802 रोजी बारामतीच्या तळावरून बाजीरावाला निर्वाणाचा संदेश पाठविला. त्यात त्याने ''माझा कलह फक्त शिद्यांशी आहे, मी शक्य त्या उपायाने त्याचा निकाल लावतो, तुम्ही मालक म्हणून राहावे, मी नोकर म्हणून माझे कार्य करेन.''[23] असे कळविले.

यानंतर 25 ऑक्टोंबर 1802 रोजी हडपसरच्या मैदानावर शिंदे–पेशवा विरूद्ध यशवंतराव यांच्यात युद्ध झाले. यात शिंदे व पेशव्याच्या संयुक्त सैन्याचा पराभव झाला.[24]

या युद्धानंतर दुसरा बाजीराव पेशवा पूणे सोडून वसई येथे इंग्रजांच्या आश्रयाला गेला. यशवंतरावाने अमृतरावाच्या मदतीने पूण्याचा कारभार चालविण्यास सुरूवात केली. तिकडे दौलतरावाने यशवंतरावाचे उच्चाटन करण्यासाठी दक्षिणेत जाण्याचा निर्णय घेतला. सैन्यासह तो रवाना झाला.[25]

दरम्यानच्या काळात दुसरा बाजीराव पेशवा इंग्रजांच्या आश्रयाला जाऊ नये म्हणून यशवंतरावाने दौलतरावाला पत्र लिहून ''झाले गेले विसरून सख्य करण्याचे व पेशवा इंग्रजांच्या आश्रयाला जाणार नाही यासाठी उपाययोजना करण्याविषयी कळविले.[26] पण यशवंतरावाच्या म्हणण्यावर दौलतरावाचा विश्वास नसल्याने त्याने यशवंतरावाच्या प्रस्तावाकडे लक्ष दिले नाही.[27]

दुसरा बाजीराव पेशवा याने 31 डिसेंबर 1802 रोजी इंग्रजांशी वसईचा करार करून इंग्रजांची मदत प्राप्त करण्याचे निश्चित केले. वसईच्या तहाची बातमी कळताच यशवंतरावाला भावी संकटाची जाणीव झाली. त्याच बरोबर तशीच जाणीव शिंदे व नागपूरकर भोसले यांनाही झाली. त्यामूळे तिघांनीही परस्पर वाटाघाटी सुरू करून संभाव्य संकटाचा प्रतिकार करण्याचे दृष्टीने पाऊले उचललीत.[28]

यावेळी झालेल्या वाटाघाटीनुसार यशवंतराव होळकरांच्या काही मागण्या दौलतराव शिंदे याने मान्य करून मल्हारराव दुसरा याचा मूलगा खंडेराव याची सूटका करून त्याची रवानगी यशवंतरावाकडे केली.[29] यशवंतरावानेही शिंद्याच्या विरोधात कोणत्याही कारवाया न करण्याचे धोरण ठेवले.[30]

अशाप्रकारे इंग्रजांच्या संभाव्य आक्रमणाचा प्रतिकार करण्याकरिता यशवंतराव व दौलतराव यांनी समेट करण्याकरिता अनुकूल पाऊले उचलली असला तरी त्यांच्या मनातील परस्पर अविश्वासाची व भितीची भावना संपूष्टात आली नव्हती. कानुनगो

यांनी म्हटल्याप्रमाणे ''दौलतराव शिंदे यांच्या मदतीशिवाय इंग्रजांचा प्रतिकार करणे शक्य नसल्याची जाणीव यशवंतराव होळकराला होती तर यशवंतरावाच्या मदतीशिवाय इंग्रजांचा प्रतिकार करणे अशक्य असल्याची जाणीव दौलतरावाला होती. वसईचा तह मान्य करावा यासाठी इंग्रजांनी दौलतरावाकडे तगादा लावला होता. यासाठी कालमर्यादाही ठरवून दिली होती. अशा स्थितीत युद्ध हाच पर्याय दौलतरावा समोर होता. त्यासाठी यशवंतरावाशी समेट करून त्याची मदत प्राप्त करण्याची निकड दौलतरावाला जाणवत होती.[31]

परिस्थितीच्या नाईलाजामुळे दौलतराव व यशवंतराव इंग्रजांच्या विरोधात एकत्र येण्यासाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण झाली. असे असतांना अहिल्या स्मरिका व कानुनगो यांनी नमूद केल्याप्रमाणे ''दौलतराव शिंदे याने पेशवा बाजीराव दुसऱ्याला गुप्त पत्र पाठवून ''देखावा म्हणून यशवंतरावाशी मैत्री केल्याचे व युद्धानंतर त्याचाही बंदोबस्त करण्याविषयी कळविले होते.''[32]

सदर पत्र अमृतरावाने लॉर्ड वेलस्लीच्या सूपूर्द केले. वेलस्लीने ते यशवंतरावाकडे पाठविले. यशवंतरावाने ते पत्र प्राप्त होताच संभाव्य इंग्रज युद्धात सहभागी न होण्याचा व तटस्थ राहण्याचा निर्धार केला. खंडेराव होळकराला घेऊन यशवंतराव माळव्यात गेला. शिंदे–भोसले यांचा पराभव होईपर्यंत तो तिकडेच थांबला.[33]

यशवंतराव होळकराने इंग्रजांविरूद्धच्या यावेळच्या संघर्षात सामील न होण्याचा निर्णय घेतला असला तरी दौलतराव शिंदे व नागपूरकर भोसले यांनी युद्ध करण्याचा निश्चय केला. मात्र त्या दोघांचाही इंग्रजांनी पराभव केला. शिंदे यांनी सुर्जी–अंजनगावचा तर भोसले यांनी देवगावचा तह करून इंग्रजांविरूद्धचे युद्ध थांबविले.

शिंदे व भोसले यांचा विरोध मोडून काढल्यानंतर इंग्रजांना यशवंतराव होळकराचे विरूद्ध युद्ध केले. यशवंतरावाने दौलतराव शिंदेची मदत प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला पण तो निरर्थक ठरला.यशवंतरावाने काही काळ स्वबळावर इंग्रजांचा प्रखर प्रतिकारही केला, पण शेवटी पराभव मान्य करून राजघाटचा तह (1805) करावा लागला.[34] त्याचबरोबर दुसरे इंग्रज–मराठा युद्ध संपुष्टात आले. इंग्रजांना निर्विवाद विजय प्राप्त झाला. मराठा राज्यावर पेशवा बाजीराव दुसऱ्याचे माध्यमातून इंग्रजांचे वर्चस्व प्रस्थापीत झाले.

निष्कर्ष :–

अशाप्रकारे यशवंतराव होळकराने दौलतराव शिंदेच्या विरोधात केलेल्या लष्करी संघर्षाचे वर्णन नाना साहेब पेशव्याच्या काळात शिंदे व होळकर या दोन घराण्यातील परस्पराविरूद्ध संघर्ष करण्याची परंपरा पेशवा बाजीराव दुसरा याचे काळातही कायम टिकली असेच करावे लागेल. फरक इतकाच की, बाजीराव दुसरा याचे पूर्वीच्या काळात शिंदे व होळकर यांच्या संघर्षात पेशवे प्रत्यक्ष सामील झाले नव्हते. दुसरा बाजीराव पेशवा प्रत्यक्ष सामिल झाला होता. त्यानेही यशवंतराव होळकराचे विरूद्ध युद्ध केले होते. त्यात त्याचा पराभव घडून आला होता. हाताखालील सरदारांकडून पेशव्याचा पराभव झाल्याची घटना प्रथमच घडली.

त्याचप्रमाणे पेशवा हा स्वतःच्या अस्तित्वाकरिता आपल्या सरदारांवर विसंबून असल्याचेही दिसून येते. त्याचबरोबर पेशव्याची हतबलताही प्रत्ययास येते.

यशवंतराव होळकराने दौलतराव शिंदेच्या विरोधात संघर्ष करण्याकरिता होळकर घराण्याच्या सत्तेचा प्रभाव कमी करण्याचा, त्या घराण्यावर आपले नियंत्रण प्रस्थापीत करण्याचा दौलतरावाचा प्रयत्न कारणीभूत होता. या त्याच्या प्रयत्नात दौलतरावाने दुसरा बाजीराव पेशव्यालाही सामील करून घेतले होते. बाजीरावानेही दौलतरावाच्या म्हणण्यानुसार कृती केल्यामूळे यशवंतराव–दौलतराव संघर्षात पेशवाही ओढल्या गेला. त्यामूळे शिंदे होळकर यांच्यातील संघर्षाला शिंदे–पेशवे विरूद्ध होळकर संघर्ष असे स्वरूप प्राप्त झाले.

वास्तविकतः एकूण घटनाक्रमावरून यशवंतराव होळकराचा राग पेशवा बाजीराव दुसऱ्यावर नव्हता. मात्र बाजीराव पूर्णपणे दौलतराव शिंदेच्या कहयात जाऊन त्याने शिंद्यांप्रति एकतर्फे धोरणाचा अवलंब करून यशवंतरावाला विरोध करण्यास प्रारंभ केला. त्यामूळे यशवंतरावाला पेशव्याविरूद्धही संघर्ष करण्यावाचून पर्याय राहिला नसल्याचे दिसून येते.

काही कां असेना यशवंतराव होळकर व दौलतराव शिंदे यांच्यातील संघर्षाचा परिणाम या दोन सरदारांसाठीच नव्हे तर मराठा राज्यासाठीही घातक व विनाशकारी ठरला. दुसरा बाजीराव पेशव्याने इंग्रजांशी तैनाती फौज स्विकारण्याचा वसईचा तह केला. यामुळे इंग्रजांना फारसे प्रयत्न न करता मराठा सत्ताकारणात हस्तक्षेप करण्याची, त्या राज्यावर आपला प्रभाव निर्माण करण्याची आयती संधी मिळाली. त्यातूनच दुसरे इंग्रज–मराठा युद्ध उद्‌भवले. ज्या युद्धाचा परिणाम शिंदे–होळकर शाहीच नव्हे तर पेशवाई संपुष्टात येण्यात झाला. अनौपचारीकरित्या कां होईना पण मराठा स्वातंत्र्य व सावैभौमत्वाचा अंत झाला. संपूर्ण भारत इंग्रजांच्या गुलामगीरीत जाण्याचा मार्गही प्रशस्त झाला. सर यदुनाथ सरकारांनी म्हटल्याप्रमाणे ''गृहयुद्धाचे अंतिम फळ देशाच्या स्वातंत्र्याचा अंत असते.'' हे मराठा राज्याचे बाबतीत खरे ठरले. डॉ. कानुनगो यांच्या शब्दात सांगायचे तर **"A greater loss than this huge westage of men power was the loss of liberty, the foundation of which has been laid nearly hundred and fifty years ago by the great Shivaji"** हेच प्रतिबिंबीत करण्यासाठी सदर शोधनिबंधचे सादरीकरण होत आहे.

तळटिपा :–

1.छाबडा जी. एस. – आधुनिक भरतीय इतिहास – एक प्रगत अध्ययन, भाग–1, 1989, पृ. 278, 279
2. कानुनगो एस.एन. – यशवंतराव होळकर, द गोल्डन रोग–1965, पृ. 10
3. ठाकूर वा.वा. – होळकर शाहीचा इतिहास, खंड 2–1946–पृ. 4,5
4. सरदेसाई – मराठा रियासत उत्तर विभाग–खंड 3, 1932, पृ. 55
5. खरे वा.या. – ऐतिहासीक लेख संग्रह भाग 10, पृ. 5186
6. पूणे रेजीडेन्सी करन्सपाऊडंस–4, पृ. 405
7. सरदेसाई – मराठा रियासत उत्तरार्ध खंड 3, पृ. 85
8. कानूनगो – पृ. 74
9. गुप्ता पी.सी. – बाजीराव सेकंड ॲण्ड द कंपनी–1937, पृ. 30
10. खरे – ऐ. लेख संग्रह – भाग 13, पृ. 6930, 6931
11. सरदेसाई –म.रि.उ. 3, पृ. 200
12. गुप्ता पी.सी. – बाजीराव सेकंड ॲण्ड द कंपनी–1937, पृ. 28

13. सरकार जदुनाथ – मुगल साम्राज्य का पतन खंड 4, 1972, पृ. 165
14. सरदेसाई – म.रि.उ. 3, पृ. 198
15. कित्ता – पृ. 194
16. वैद्य सूमन – पेशवा बाजीराव सेकंड ॲण्ड द डॉन फॉल ऑफ द मराठा पावर 1976–पृ. 109
17. ठाकूर – खंड 2, पृ. 77
18. सरदेसाई – मराठों का नवीन इतिहास खंड 3, पृ. 383
19. सरदेसाई – म.रि.उ. 3, पृ. 200
20. सरकार – खंड 4, पृ. 165
21. ठाकूर – हो.इति.2, पृ. 73, 74
22. सरदेसाई – म.रि.उ. 3, पृ. 195
23. कानुनगो – पृ. 104
24. अहिल्या स्मारिका – देवी अहिल्याबाई ट्रस्ट इंदोरा द्वारा प्रकाशीत 1920 – पृ. 20
25. खरे – ऐ.ले.स. 14, पृ. 7657
26. ठाकूर – 2 , पृ. 93
27. कित्ता – पृ. 93
28. कानुनगो – पृ. 152
29. वैद्य सूमन – पृ. 161, 162
30. ठाकूर – 2, पृ. 61
31. कानुनगो – पृ. 153
32. अहिल्या स्मारिका पृ. 21 व कानुनगो पृ. 163
33. खरे – ऐ.ले.स. 14, पृ. 7684
34. अहिल्या स्मारिका – पृ. 24, 25

Publish Research Article
International Level Multidisciplinary Research Journal For All Subjects

Dear Sir/Mam,

We invite unpublished Research Paper,Summary of Research Project,Theses,Books and Books Review for publication,you will be pleased to know that our journals are

Associated and Indexed,India

- Directory Of Research Journal Indexing
- International Scientific Journal Consortium Scientific
- OPEN J-GATE

Associated and Indexed,USA

- DOAJ
- EBSCO
- Crossref DOI
- Index Copernicus
- Publication Index
- Academic Journal Database
- Contemporary Research Index
- Academic Paper Databse
- Digital Journals Database
- Current Index to Scholarly Journals
- Elite Scientific Journal Archive
- Directory Of Academic Resources
- Scholar Journal Index
- Recent Science Index
- Scientific Resources Database

Review Of Research Journal
258/34 Raviwar Peth Solapur-
413005,Maharashtra
Contact-9595359435
E-Mail-ayisrj@yahoo.in/ayisrj2011@gmail.com